

Василь Щербак

*старший науковий співробітник АМУ,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
заслужений діяч мистецтв України*

Український килим ХХ століття: етапи розвитку, художньо-стилістичні ознаки

Килимарство на теренах України розвивається з давніх-давен. Згадки про килими знаходимо у давніх вітчизняних літописах, де мовиться про поховання київських князів. А дослідник української культури В. Щербаківський зауважує, що “римські письменники згадують про існування в Україні килимів... ще в добу нападу гунів на Україну, а недавно відкриті були килими московською експедицією на кордоні з Китаєм у похованнях I віку до Різдва Христового, які, безперечно, тоді, ще в ту далеку добу, були привезені так далеко з України, мабуть, із так званої Боспорської нашої Держави, яка займала частину Криму і Кубані (з Керчі і Тамані)” [14, с. 118].

Упродовж багатомісячної історії мистецтво килимарства в Україні зазнавало високих піднесенень і спадів, що зумовлювалися різними соціально-політичними та історичними обставинами. Особливо ж інтенсивно й широко воно стало розвиватись та входити в побут усіх верств населення, як вважають вчені, починаючи з XVII століття [2, с. 6]. А в черговий раз почало загукати й помітно занепадати у другій половині XIX ст. у зв'язку з інтенсивним, наступальним розвитком капіталізму, технічним прогресом і пов'язаного з цим машинного виробництва предметів побуту, у тому числі килимів.

Масово продуковані фабрично-заводські вироби були дешевими порівняно з речами ручного виготовлення, а відтак доступнішими для широкого споживача. Тому домашнє, кустарне трудомістке виробництво речей, вживаних у побуті, поступово витіснялось машинним, а відтак — скорочувалось і занепадало. Почали втрачатись віками вироблені традиційні мистецькі форми, зникала характерна мистецька самобутність декоративно-ужиткових виробів, оскільки індустріальне їх продукування було позначене стандартністю, шаблонністю, а отже, так би мовити, байдужою холодністю.

Занепад народних художніх промислів викликав у творчої української інтелігенції занепокоєння і бажання зарадити справі. На захист народного мистецтва виступили, зокрема, письменники М. Коцюбинський, О. Пчілка, І. Франко; композитори М. Лисенко, М. Леонтович; художники С. Васильківський, В. Кричевський, О. Кульчицька, І. Левинський, М. Самокиш, О. Сластьон; мистецтвознавці М. Біляшівський, Д. Щербаківський та ін. Загалом кажучи, щойно названі, а також інші діячі укра-

їнської культури зробили вагомий внесок у справу вивчення, пропаганди і подальшого розвитку народної художньої творчості.

Наприкінці XIX — початку XX ст. велику дослідницьку і організаційно-практичну роботу щодо збереження та забезпечення належного розвитку народних художніх промислів здійснювали земства. Зусиллями земств та окремих меценатів провадилися обстеження мистецьких осередків, створювалися промислово-кустарні художні майстерні, навчально-інструкторські школи, кустарні склади для збереження та збуту виготовленої продукції і забезпечення народних майстрів сировиною. До керівництва художньо-виробничими майстернями були залучені такі знані фахівці, як В. Кричевський (с. Оленівка), Є. Прибильська (с. Скобці — нині Веселинівка), К. Устянович (с. Вікно) та ін.

Діяльність килимарських осередків вдалося активізувати на всій території України. Килимові вироби виготовлялися, зокрема, на Лівобережжі, Волині, Прикарпатті, а також у південних регіонах — на Кіровоградщині, Одещині, Херсонщині. Вироблялися настінні і настільні килими, налявки, декоративні доріжки, накидки для крісел, ліжники тощо. За характером узорів килимові вироби поділялися на типологічні групи: з рослинним, геометричним, рослинно-геометризованим орнаментом та орнаментально-сюжетним композиційним вирішенням.

Особливо багато для піднесення художньої народної творчості зробили Полтавське губернське та повітові земства. Своєю активною діяльністю вони всіляко сприяли розвиткові кустарних промислів, насамперед щодо їх технічного й економічного забезпечення. Створено було близько ста навчальних майстерень і показових приймальних пунктів для приймання від кустарів та реалізації виготовлених виробів; утримувався штат роз'їзних інструкторів, художників і музеїв губернського земства з ет-

О. Саєнко. Килим “Козак і дівчина”. Ескіз, 1921; виконання — 1980

С. Колос. Гобелен “Карл Маркс”.
1926

де злагоджено діяли представники земств й окремі заможні, патріотично налаштовані особистості. Так, наприклад, на Київщині результативно працювали організовані меценаткою Варварою Терещенко-Ханенко килимарська майстерня і школа у селищі Мотовилівка, куди до художнього керівництва майстернею і школою було запрошено видатного митця Василя Кричевського. На сільськогосподарській виставці 1913 року в Києві килими Мотовилівської майстерні були визнані одними з найкращих і користувалися неабияким успіхом у відвідувачів та покупців [14, с. 123].

Про цікавий епізод як про свідчення високої художньої вартості виробів Мотовилівської майстерні розповідає В. Щербаківський у своєму дослідженні “Українське мистецтво”. Якось пані В. Терещенко-Ханенко, пише вчений, запропонувала В. Кричевському “вималювати один килим на зразок гобеленів, тобто з сюжетом історичним чи фантастичним і вибрала для того собі сюжет “Ілля Муромець і Соловей-розбійник”, думаючи, що це буде чисто московський сюжет..., що Кричевський намалює московських бояр з довгими бородами й у московських кафтанах. А в Кричевського килим вийшов чисто український, Ілля Муромець як запорізький козак, а Соловей теж як українець у вишиваній сорочці” [14, с. 123].

Замовниця, як пише далі В. Щербаківський, не була задоволена виконаною роботою, але, їдучи до Москви, взяла з собою новостворений килим та й продала його там за 600 рублів і була дуже рада, оскільки собівартість його становила менше 300 рублів. Та В. Кричевський сказав, що

нографічним відділом; надавались кредити [2, с. 19].

Звдяки здійснюваним заходам саме на Полтавщині було досягнуто найвагоміших результатів у розбудові народних художніх промислів. У великих кількостях виготовлялись і користувались підвищеним попитом знамениті “полтавські” килими з розмаїтими квітковими орнаментами, інші килимові вироби, необхідні у життєвому побуті. Було добре налагоджено збут художньої продукції не тільки в Україні, а й поза її межами, що принесило славу українським майстрам та їхнім наставникам, а відтак і Україні.

Успішно функціонували осередки килимарського промислу і в інших мистецьких центрах України,

вона все одно продешевила, бо мистецька вартість того килима значно більша. У цьому переконалася й сама замовниця, коли знову побувала у Москві і довідалася, що куплений у неї килим за 600 рублів був перепроданий закордонному приїжджому за 4000 рублів [14, с. 123]. Напевне, той приїжджий знав вартість українського мистецтва!

Високими мистецькими якостями були позначені декоративно-ужиткові вироби й інших осередків, представлених на згаданій виставці 1913 року, а також на не згаданих тут вернісажах художньої народної творчості. Загалом на той час в Україні сталися відчутні позитивні зрушення в галузі художніх промислів. І не тільки в килимарстві. Та прогресивний поступ у налагодженому розвитку народного мистецтва був перерваний руйнівними подіями Першої світової війни, Жовтневої революції і Громадянської війни та знищенням більшовиками Української Народної Республіки, що народилася була під час революційних рухів.

Після встановлення радянської влади в Російській імперії, до якої належала й Україна, розпочався новий етап розвитку в історії уже радянського українського народного мистецтва і зокрема килимарства, осередки виробництва якого через зазначені причини припинили своє

Д. Шавикін. Гобелен “Парад червоного козацтва”. 1936

існування — було поруйновано обладнання, бракувало потрібних матеріалів (вовни, пряжі, барвників тощо). Не діяли також поруйновані фабрики і заводи, на відновлення функціонування яких потребувались великі кошти, котрих новостворена держава не мала.

Тож була зроблена ставка на розвиток кустарних промислів, спроможних задовольнити потреби населення і забезпечити здійснення експорту продуктованих ними художніх виробів в інші країни — за валюту. Тому вже 1919 року з'явився декрет ВЦВК “Про заходи сприяння кустарній промисловості”, підписаний В. Леніним і М. Калініним. Цим документом передбачалося надавати всіляку допомогу кустарям з боку держави, насамперед об'єднати їх у виробничі промислові підприємства, забезпечити необхідною сировиною і паливом.

Ряд відповідних рішень прийняв і уряд Української РСР, зокрема для керівництва всіма кустарними промислами республіки утворив “Укркустпром” та губкустпроми, які зобов'язані були надавати практичну допомогу кустарям. Велику роль у цьому відіграла промкооперація, яка об'єднала кустарів-одиначок у промислові артілі й створила в Україні широку мережу промислових килимарських осередків шляхом відновлення колишніх приватних і земських майстерень на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині та Поділлі.

Однією з перших 1922 року відновила свою діяльність Решетилівська майстерня з трьома цехами — ткацьким, килимарським та вишивальним. Килимарський цех був невеликий, тому основна маса майстрів, що об'єдналися довкола нього, працювала вдома на власних верстатах. Загалом майстерня одразу запрацювала досить успішно, неодноразово брала участь у виставках українського народного мистецтва за кордоном: у Мюнхені (1924), Парижі (1925), Лейпцигу (1928) [12, с. 4].

У тому ж 1922 році почала працювати Миргородська ткацька майстерня з роздавально-замовним пунктом у селі Олефірівці. Вже упродовж першого року функціонування майстерні було залучено до творчої праці близько 200 майстрів-надомників, у тому числі й килимарів, з навколишніх сіл. Тоді

Орнаментальний килим. Артіль “Червоний килим” (с. Добровеличківка Кіровоградської обл.). 30-ті роки

І. та М. Литовченко. Гобелен “Т. Г. Шевченко”. 1961

ж виникла велика художньо-промислова артіль у Полтаві, до назви якої наступного року додалося — “імені Лесі Українки”. Вона об’єднала багатьох майстрів килимарського промислу таких відомих осередків, як Диканька, Великі Будища, Зіньків, які в 30-х роках перетворилися на самостійні художньо-промислові підприємства.

На початку 20-х років в Опішні, традиційному художньому осередкові Полтавщини, була організована профільно спеціалізована ткацько-килимарська майстерня-школа, яка швидко стала авторитетною і вже у 1923 році успішно експонувала свої вироби на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Москві. А в 1924 році на Полтавщині почала діяти Новосанжарівська художньо-промислова артіль, 50 відсотків високомистецької продукції якої у 30-ті роки йшло на експорт [3, с. 12].

Відновила свою творчо-виробничу діяльність заснована ще 1909 року Полтавським губернським земством і широко відома тоді ткацько-килимарська артіль у Дігтярях, яку тепер було перетворено на зразкову майстерню-школу, де працювали і навчалися сотні майстрів-кустарів, згуртованих навколо майстерні за рахунок населених пунктів, розташованих у радіусі до 15 кілометрів від Дігтярів. Дігтярівська ткацька майстерня-школа поряд з аналогічною Решетилівською стала зразково-показовою формою організації творчої праці та підготовки майстрів килимарства. Існували й інші форми підготовки фахівців художнього текстилю: кустарно-ремісничі школи, навчально-показові майстерні, інструкторські курси.

Певне значення для розвитку килимарства в Українській республіці мала постанова Ради Народних Комісарів СРСР 1927 року про кустарну

промисловість і промислову кооперацію. Постановою на державні органи покладалось завдання через систему промкооперації забезпечувати художні промисли відповідною сировиною та обладнанням, дбати про підвищення їхньої продуктивності і якості виробів, необхідних для задоволення внутрішніх потреб та здійснення програми експорту з метою зміцнення економіки держави — експорт килимів тоді був важливою статтею в торговому балансі країни.

Як уже згадувалось, в Україні здавна виготовлялися в основному орнаментальні килими з рослинними, геометричними, рослинно-геометризованими узорами та орнаментально-сюжетні килимові вироби, наприклад подільські килими з сюжетними мотивами проводів рекрутів та ін. Такі килими в народі називались “людські слъози”. А на початку 20-х років, уже за радянських часів робилися спроби створити український тематичний килим в Українській академії мистецтва (УАМ), де студентам давались відповідні завдання. Свідченням цього може слугувати ескіз килима, виконаний у 1921 році студентом О.Саєнком за завданням професора В. Кричевського.

На текстильному відділенні Київського художнього інституту під кер-

івництвом його очільника С. Колоса у 1925 році студенти виконали ряд невеличких тематичних килимків — “Кобзар”, “Відпочинок”, “Жнива”, “Козлик” та ін. А сам С. Колос 1926 року виткав за своїм проектом досить цікавий, монументалізовано-декоративний за художньою формою килим “Карл Маркс”, який в 1927 році експонувався на першій Всеукраїнській виставці АРМУ в Харкові та Києві і на ювілейній виставці мистецтва народів СРСР у Москві. Цей твір став початком розвитку в Україні сюжетно-тематичного килима, за яким утвердилася назва “гобелен”.

Інтенсивного розвитку український тематичний килим набуває з середини 30-х років. 1935 року в Києві при Музеї українського мистецтва (нині Національний художній музей України) були організовані Експериментальні майстерні для виготовлення експонатів до запланованої на 1936 рік масштабної

Л. Товстуха. Килим “Лісова пісня”.
1970

виставки українського народного мистецтва. Така виставка, як відомо, відбулася у Києві, Москві та Ленінграді і мала великий успіх. Це був чи не перший грандіозний показ українського мистецтва найширшому загалові.

Серед експонатів виставки було й ряд тематичних килимів-гобеленів, створених зусиллями професіональних художників, які виконали проекти-картони гобеленів, і народних майстрів, котрі втілили схвалені проекти в матеріалі, тобто виткали запропоновані килими-гобелени. З-поміж них найвизначнішим виявився гобелен “Парад червоного козацтва”, витканий 1936 року майстринями-килимарницями Н. Вовк, П. Іванець, Т. Іваницька, М. Кульга, Г. Малиш, М. Пономаренко, М. Щур за проектом-картоном художника Д. Шавикіна [3, с. 50]. Монументальний

Н. Бабенко. Килим “Калина на снігу”. 1980-ті роки

за художньо-стилістичними ознаками і розміром (385 x 500 см), цей мистецький твір позначений рисами романтизму й урочистого пафосу. Автор проекту виявив глибоку обізнаність з принципами класичного європейського гобелена, технікою його виконання, що було продемонстровано ним і в інших, наступних, проектах гобеленів.

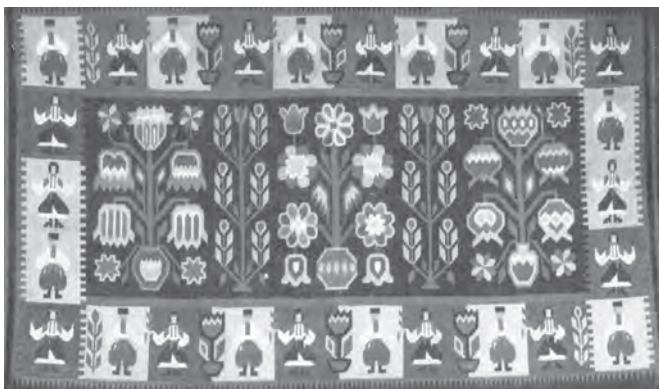
Назагал більшість тематичних килимів-гобеленового типу, створених у 1930–1950-ті роки за проектами українських художників, нагадують заїдеологізовані станкові твори живопису, що було властиво й іншим декоративно-ужитковим виробам. Лише на межі 1950–1960-х рр. у радянському, в тому числі й українському, образотворчому і особливо декоративному мистецтві стали відбуватися принципові переми. Автори декоративних творів почали відходити від станковізму й виконувати мистецькі композиції у притаманних декоративному мистецтву художніх формах. Піонерами новаторського поступу вважаються вихованці Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва Іван та Марія Литовченки, за проектами яких майстрині Дігтярівської артілі у 1960 – 1961 рр. виткали килими-гобелени “Радянська Україна” і “Т. Г. Шевченко”.

Подібним чином, тобто засобами декоративного мистецтва, у 1960–1980 рр. створювали тематичні килими на різні теми також художники С. Кириченко і Н. Клейн, В. Василенко, Л. Ганжа, С. і Л. Джуси,

Л. Жоголь, В. Задорожний, С. Колос, Л. Крип'якевич, Н. Паук, О. Прокопенко, М. Сенюк, В. Федько, Г. Холопцева, С. Шабатура, Б. Шнайдер та інші. Образно кажучи, шлагбаум до вільнішої, менш заангажованої творчості відкрила так звана хрущовська “відлига”, рух шістдесятників і творчих дисидентів.

Творчі пошуки нових виражальних засобів зумовлювали відповідні концепції творчості: лаконічність художньої мови, лапідарність, простота (нерідко — спрощеність) — у 60-ті роки (перегук з так званим суворим стилем у станкових видах мистецтва); стиль “ретро” — в 1970–1980-х роках; творче переосмислення та винахідливе використання класичних мистецьких зразків різних епох і народів. Наразі створювались оригінальні, національно означені розмаїті декоративні композиції на основі новаторського інтерпретування насамперед традицій українського народного мистецтва. Поряд з цим, особливо в останні 10–15 років ХХ століття, продукувались так звані авангардні, як правило, алогічні, абстрактно-безликі, незрозумілі речі.

Прогресивний поступ у період 1960–1990 років відбувався також у сфері творення орнаментальних українських килимів, які знову-таки становили основну масу килимових виробів і виготовлялися на багатьох художніх підприємствах різних відомств. Як і в попередні періоди, випускалися килими з рослинним і геометричним орнаментом. Найбільшу групу серед промислових килимів з рослинними узорами становили квіткові килими Полтавщини, зокрема таких художніх осередків, як Решетилівка, Нові Санжари, Полтава, Опішня, Зіньків. Велика робота щодо створення нових малюнків для килимів провадилась на Решетилівській фабриці художніх виробів Леонідом Товстухою і Надією Бабенко. До речі, саме Надії Бабенко було доручено виконати державне замовлення — створити український килим для Організації Об'єднаних Націй.

М. Сенюк. Килим “Дозвілля”. Фабрика “Жіноча праця”
(с. Клембівка Вінницької обл.). 1959

І художниця блискуче впоралась із завданням — її килим “Дерево життя” (1970), подарований Урядом України, зайняв гідне місце в інтер’єрах ООН.

Орнаментальні килими з рослинними узорами виготовлялися у багатьох місцевостях центральної частини України, а з геометричними композиціями — у західноукраїнських регіонах, де авторами килимових проєктів були С. Повшук (Косів), В. Лахнюк (Коломия), В. Карась (Глиняни), І. Пастух (Хотин) та ін.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати: українське килимарство упродовж ХХ століття, певною мірою видозмінюючись, пройшло етапи непростого, але в цілому переможного поступу і являє собою важливий компонент національної художньої культури.

С. П о в ш у к . Килим “Гуцул”
(м. Косів Швано-Франківської обл.).
1968

1. *Жоголь Л.Є.* Декоративне мистецтво в інтер’єрі житла. — К.: Будівельник, 1973.
2. *Жук А.К.* Українські народні килими (XVII — поч. ХХ ст.). — К.: Наукова думка, 1966.
3. *Жук А.К.* Український радянський килим. — К.: Наукова думка, 1973.
4. *Запаско Я.П.* Українське народне килимарство. — К., 1973.
5. *Калениченко Л.П.* Народні художні промисли на Україні // Архітектура Радянської України. — 1941. — № 3.
6. *Коваленко Т., Щербак В.* У вирі узорів Полтавщини // Народне мистецтво. — 2006. — № 1–2.
7. Надія Бабенко: Килимарство, вишивка: Альбом/ Вст. ст. В. Щербака. — К.: Народні джерела, 2006.
8. *Новицька М.О.* Тематичний килим Радянської України // Вісник Академії архітектури УРСР. — К., 1948. — № 4.
9. *Прибыльская.* Десятилетие художественно-кустарных мастерских на Украине // Вестник промысловой кооперации. — 1928. — № 3–4.
10. *Соломченко О.Г.* Сучасні художні промисли Прикарпаття. — К.: Знання, 1979.
11. *С.Х.* Полтавська спілка художньо-промислової кооперації “Союз-кустар” // Українська кооперація. — 1923. — № 7–8.
12. *Суха Л.М.* Артіль ім. Клари Цеткін в Решетилівці Полтавської області // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — Вип. VI. — К., 1961.
13. *Щербак В.* Українське декоративно-ужиткове мистецтво ХХ ст.: Періодизація та концептуальні засади розвитку // Українська академія мистецтва. — Вип. 4. — К.: ООО “ДІА”, 1997.
14. *Щербаківський В.* Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. — К.: Либідь, 1995.